

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

SEPTEMBER 1987 NUMMER 9

Indhold

Peter Kr. Iversen: Den strenge jyske lov	237
Svend Nielsen: To fissermænd fra Syd- og Sønderjylland	246
Torben Glahn: Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig – et besøg i Slesvig ca. 1819	252
Inge Adriansen: Ketil Urne – en runesten vender hjem	254
Anne-Helene Michelsen: Jacob Michelsens gård i Kolstrup – et egnsmuseum fylder 20 år	257
Det sker – på de nordslesvigske museer	262
Apropos – sognehistorie	264
Bognyt	266

Ny bog fra Historisk Samfund for Sønderjylland

Inden længe udkommer Ensted sogns historie. Det er en bog, der bredt og let tilgængeligt beretter om dette sogn lige syd for Aabenraa fra de ældste tider og indtil kommunesammenlægningen i 1970. Forfatterne er museumsinspektør Steen W. Andersen, Haderslev, seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev, og arkivar Lars N. Henningsen, Aabenraa.

Bogen bliver på ca. 300 sider med mange illustrationer, smukt indbundet med farveomslag. Prisen er i boghandlen 160 kr. Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland kan erhverve bogen for 110 kr. + porto. Bogen kan allerede nu bestilles hos Historisk Samfunds sekretariat, tlf. 04 62 46 83 (ma.-fr. kl. 9–13).

Bliv medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland!

Sønderjysk Månedsskrift udgives af Historisk Samfund i frit abonnement, men er man medlem af foreningen, får man også Sønderjyske Årbøger, en bog på ca. 300 sider, der indeholder historiske artikler, anmeldelser, bognyt, nyt fra museer, lokalhistoriske arkiver og foreninger i Sønderjylland o.m.a.

Men Historisk Samfund har også mange andre gode tilbud til sine medlemmer, bl.a. foredrag og egnsvandring samt andre bøger af historisk indhold. Medlemmerne får naturligvis disse bøger til en særlige favorabel pris.

Det betaler sig at være medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland! Det koster kun 75 kr. om året. Medlemskab kan tegnes i sekretariatet. Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 46 83.

Sønderjysk Månedsskrift indtales på bånd, der kan lånes på biblioteket.

Sønderjysk Månedsskrift

udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, men alle kan tegne abonnement, uanset om man er medlem eller ej.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT koster 95 kroner årlig (incl. moms og forsendelsesomkostninger). Enkeltnumre kan købes for 10 kr. stykket.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT kan bestilles hos Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 46 83, mandag-fredag kl. 9-13, hvor også gratis prøvehæfter kan rekvireres.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFTs redaktion:

Inge Adriansen, Museet på Sønderborg slot, 6400 Sønderborg,

Steen W. Andersen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev,

Henrik Fangel (ansv.), Institut for sønderjysk lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 58 60.

Schackenborg set fra sydøst. Anlægget er i sin nuværende form skabt af feltherren, Hans Schack (d. 1676), mens bl. a. tagkviste og interiører er fra midten af 1700-årene. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Den strenge jyske lov.

Fra Møgeltønder birketing 1660-83

Af PETER KR. IVERSEN

Loven skal være ærlig og retfærdig står der i fortalen til Valdemar Sejrs Jyske Lov fra 1241. Men bag det fromme ønske skjuler der sig unægtelig en noget anden opfattelse af, hvad der er »ærligt« og »retfærdigt«, end det, vi i dag forbinder med begreberne. Legemsbeskadigelse og henrettelse var hyppigt anvendte straffe og ofte for forseelser, vi set med nutidens øjne ville betragte som harmløse eller endog helt straffrie. Peter Kr. Iversen, Aabenraa, giver her nogle barske eksempler på, hvordan Jyske Lov og de

supplerende recesser praktiseredes på Møgeltønder birketing i årene 1660-83. I 1683 blev den i Møgeltønder og de øvrige kongerigske enklaver erstattet med den noget mildere Chr. V's »Danske Lov«, mens visse dele af Jyske Lov i det øvrige Sønderjylland var i brug op til 1900.

Før der gives eksempler på retshåndhævelsen efter Jyske Lov i Møgeltønder birk, skal der redegøres for, hvorledes birketinget fungerede.

Birketingets funktion

Birkedommere og sættemommere

Leder af birketingets forhandlinger var en birkedommer eller -foged, der var udnævnt af herskabet (fra 1676 det grevelige schackenborgske herskab). Han var til op imod slutningen af 1700-årene, altså længe efter Danske Lovs Lovs indførelse, en af de mest velhavende bønder, som må formodes at have været i besiddelse af visse juridiske kundskaber, og som i hvert fald kunne læse og skrive. Om de schackenborgske birkedommere kan generelt siges, at de ved læsning havde tilegnet sig en vis almen viden og dannelse, som også andre af de lokale embedsmænd havde gjort det. De var i sidste halvdel af 1600-tallet ganske stærkt påvirkede af naturretsfilosofien. Dette var også tilfældet med advokaterne, som optrådte på birketinget.

Birkedommerne skyldte som nævnt herskabet deres udnævnelse, og de var derfor i mangt og meget afhængige af dette og dets inspektører. Men afhængigheden var dog ikke større, end at de ved lejlighed kunne afsige domme, som ikke var velsete på slottet, og som kunne gå herskabets interesser direkte imod. I sådanne tilfælde kunne herskabet så indsætte *sættemommere*, enten en dommer fra et af de andre birker eller en af sandemændene. Birkedommerne blev aflønnet, dels ved at de havde en anselig fæstegård, fri for landgilde og frihedspenge, dvs. hoveri-afløsning, dels ved de såkaldte skriverpenge og ved sportler (vederlag) for forskellige gøremål. Derfor var de også interesseret i, at så mange sager som muligt blev behandlet på tinge, hvilket herskabet dog senere fik sat en vis bremse på, så at småsager kunne afgøres rent administrativt af godsøvrigheden. Bl.a. var birkefogderne meget interesseret i dødsboskifter, som kunne give ganske gode gebyrer.

Birkedommer eller -foged i den her behandlede periode var Peter Jensen, som nævnes 1663, da han var fæster af en gård Ved Åen. Senere overtog han den store gård Brink, vestligst i sognet, som hans svigersøn, den senere birkefoged Christian Thomsen, også fik i fæste. Peter Jensen har også fra 1668 været digegreve og har som sådan ført tilsyn med diger og sluse. Han døde først på året 1678, 63 år gammel, og indtil Erik Urhans udnævnelse 1683 fungerede sandemand Anders Lauridsen fra Toghale som vicebirkefoged.

Birkeskrivere

Til at føre birketingets protokoller var der ansat en birkeskriver, og også han var udnævnt af herskabet. Ligesom birkefogden havde han en god fæstegård, fri for landgilde og frihedspenge. Birkeskriveren skulle kunne læse og skrive og være nogenlunde lovkyndig. Iøvrigt kunne en ganske betydelig del af birkets bønder på den tid læse og skrive. Birkeskriver fra 1665 var Anders Nissen, som beboede en anselig gård på Kannikhus. Han var søn af Nis Andersen Degn i Møgeltønder og har givetvis fået sin første undervisning hos faderen. Senere blev han skriverdreng hos godsinspektør Jørgen Mansfeldt, men urtherover må han have uddannet sig ved selvlæsning, idet han senere som bøndernes advokat i den store proces, som blev opkaldt efter ham, afslører en ganske betydelig viden inden for samtidens naturretsfilosofi. Under processen fradømtes han sit embede 1674 og afløstes som tingskriver af Jacob Hansen, der var født i Østerby, men senere flyttede til Møgeltønder, hvor han også blev gift 1674. Hans efterfølger blev Johannes Petersen, der nævnes 1682, og derefter fulgte Andreas Ulrich, der den 7. nov. 1683 aflagde ed som tingskriver. Ligesom birkefogden modtog skriveren også sportler for for-

Udsnit af maleri på herregården Skokloster i Uppland i Sverige ca. 1650. I midten ses det gamle Møgeltønderhus før det blev ombygget af Hans Schack, til højre Møgeltønder med kirken. I forgrunden arbejdende bønder, til venstre pløjes, til højre harves og sås. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

skellige forretninger, især for udfærdigelse af udskrifter af tingbogen, men også for udfærdigelse af visse andre dokumenter, som det var forbudt andre skrivekyndige at udfærdige.

Sandemænd, ransnævninge og stokkemænd

Ved udfærdigelsen af dommene medvirkede to af birkets sandemænd. Disse var ansete bønder, der nød forskellige rettigheder. Deres ord havde navnlig vægt i spørgsmål om skelstridigheder, såvel mellem de enkelte bønder som mellem landsbyerne og i det hele taget vedrørende overholdelse af landsbyvedtægterne. I Ballum birk kaldes sandemændene også beseglingsmænd og dermed angives, at de sammen med birkefogden medvirkede ved beseglingen af tingsvidner.

I straffesager medvirkede før Danske Lov 1683 også ofte *ransnævninge*, som synes at være valgt for et år ad gangen. De foretog bl.a. ved vidneførsel en undersøgelse af sagerne, afgav derefter udtalelser om dem, og dermed var de faktisk afgjort. I de i det følgende refererede sager kommer ransnævningene derfor til at spille en ganske betydelig rolle. På birketinget medvirkede endvidere de såkaldte *stokkemænd* eller ottemænd, som skulle være til stede på tinget for at kunne bevidne, hvad der skete og blev aftalt der.

Tingdag og tingbog

Det var således et ganske betydeligt antal personer, der måtte give møde på den egentlige tingdag, som i Møgeltønder birk var en onsdag. Kun i høsttiden eller når

andre ekstraordinære forhold, f. eks. klimatiske, gjorde sig gældende, kunne man undlade at holde ting. Det første ting i året havde en ganske særlig funktion. Her udpegedes ransnævningene og stokkemændene, og her oplæstes en række almindelige bestemmelser angående vedligeholdelse af veje, stier, hegn og havdige, hvilket sidste jo var af særlig betydning for birkets vedkommende. Men også andre bestemmelser vedrørende overholdelse af landsbyvedtægterne blev indskærpet, ligesom herskabets ordrer om betaling af landgilde og andre afgifter blev oplæst. Med mellemrum træffer man også bekendtgørelser om overholdelse af helligdagslovgivningen og om det utilbørlige i at lade husdyr, især svin, græsse og rode på kirkegården. Dette første ting efter nytår, allemandstinget, kaldtes i birket søgsting, men man træffer også benævnelsen drikketinget, og denne betegnelse jo mere end antyder, hvad der også skete på dette ting.

Tinget må endnu i slutningen af 1600-tallet i hvert fald til tider have været afholdt i det fri, men i tilfælde af dårligt vejr i en kro i Møgeltønder. Birkefogden efterlyser 1676 en stjålet tingstok, dvs. en af de planker eller brædder, hvor stokkemændene havde deres plads under forhandlingerne.

Når der ses bort fra straffesagerne, giver tingbogen i årtierne op til indførslen af Danske Lov kun kortfattede referater, og påskrevne tingsvidner blev ikke indført i den. Derimod blev som regel kgl. forordninger indført i deres fulde ordlyd efter at have været oplæst på tinget.

Advokater

I civile sager kunne der optræde advokater, men de var ligesom birkefogden ikke uddannede jurister. De var som foged og skriver »skriftkloge« og lovkyndige bønder fra birket, som mod honorar påtog sig

at hjælpe deres mindre lovkyndige fæller. I kriminalsager var herskabets delefoged i almindelighed anklager, men det kunne også, alt efter sagens beskaffenhed, være en privatmand. Men var det, som i den i det følgende omtalte Anders Nissen-sag, en sag mellem herskabet og dets undersåtter, brugtes en særlig kvalificeret anklager, i dette tilfælde Hans Schacks særligt befuldmægtigede, Johan Borchenfeldt. I senere store sager kunne en birkedommer fra et af grevskabets andre birker fungere som anklager. I almindelige kriminalsager kunne forsvareren, hvis der var en sådan, og når den anklagede ikke selv kunne sørge for en, udpeges af herskabet. Det kunne være en af de halvprofessionelle bondeadvokater eller den schackenborgske fodsvend, der tillige var arrestforvarer og ham, der i påkommende tilfælde skulle eksekvere den eventuelt idømte, korporlige straf. Et sådant forsvar kan just ikke siges at have været meget bevidt.

I almindelighed var det ikke de store sager, der var til afgørelse på birketinget. Langt den største part af tingdagene blev brugt til at dømme eller forlige folk i civile sager. Og folk var hverken bedre eller ringere til at forliges dengang end senere. Der var stridigheder og processer om markskel, om veje og stier, om handel med kreaturer, om gæld, der ikke blev betalt, om restancer, om arv, om injurier, som ofte var blevet slynget ud i fuldskab i de talrige kroer og meget mere.

Helt uinteressant er det ikke, at tingfolket meget stærkt holdt på, at sproget på tinge var dansk. Der kunne komme skrivelser fra herskabet på tysk, ligesom der kunne komme tysksprogede dokumenter fra f. eks. Tønder, men sådanne aktstykker krævedes oversat til dansk, uanset at en del af birkets undersåtter på grund af deres handel eller søfart må have kunnet forstå tysk. Man var i birket i det hele taget sig sit tilhørsforhold til de kongerigske enklaver

bevidst, og dette kunne medføre stridigheder med de slesvigske beboere, der boede blandt dem.

Retsgrundlaget

Ser vi på retsgrundlaget, hvorefter der dømtes på birketinget, var dette kong Valdemar Sejrs Jyske Lov af 1241, som dog i tidens løb var blevet justeret gennem forordninger, sidst med Christian IV's såkaldte store reces af 1643. Dette kom dog ikke til at betyde det helt store med hensyn til lempelse af den gamle lovs straffebestemmelser, men i visse tilfælde måske snarere en skærpelse i forbindelse med tidens tanker om straffes eksekvering efter Guds lov, nemlig den gammeltestamentlige Moselov.

Også i de omkringliggende og infiltrerede slesvigske nabojurisdiktioner gjaldt Jyske Lov, men her var der kommet særlige, supplerende bestemmelser såvel i de gottorpske amter, Tønder og Løgumkloster, som i det kongelige Haderslev amt, og i Tønder by gjaldt den lybske ret. Der kunne således alene som følge af forskelligt retsgrundlag opstå strid både inden for den enkelte landsby og mellem landsbyerne, og de forskellige øvrigheder søgte naturligvis at støtte egne undersåtter bedst muligt. Som eksempel herpå kan nævnes den proces, som i årene 1666-68 førtes mellem de få tønderiske undersåtter i Østerby, Daler sogn, og feltherre Hans Schack om græsningsrettighederne i den ødelagte Lindskov.

Retshåndhævelsen. Eksempler

I det følgende vil vi se nogle eksempler på, hvorledes retshåndhævelsen i kriminalsager udøvedes i Møgeltønder birk forud for Danske Lov, og i denne forbindelse skal nævnes, at birket omfattede de schackenborgske besiddelser i sognene Abild, Brede, Daler, Emmerlev, Hjerpsted, Højer og Møgeltønder. Man var vant til strenge

straffe. Ejeren af Møgeltønderhus til 1599, Bendix Rantzau, har efterladt sig ry som en slem bondeplager, der anvendte barbariske torturmetoder. Men vel nok det mest grelle eksempel på grusom straf er afstraffelsen 1614 af den stakkels Møgeltønder præst og provst, Laurids Thomsen. På et tvivlsomt grundlag blev præsten dømt for blodskam med sin voksne datter. Han blev brændt på retterstedet, der lå omtrent, hvor Møgeltønder skole ligger i dag, mens datteren og hans fordrukne og letlevende kone, der havde givet anledning til sagen, slap med at blive halshugget. Der er tilpas uklare momenter i dagen, og præsten og kirkehistorikeren Carsten Petersen, der er født i Gallehus, har da også antydnet, at der kan være begået et justitsmord, og sammenligner sagen med henrettelsen af præsten i Vejlbj. Foruden præstefamilien blev også andre dømt i denne grufulde sag. Lindskovmølleren Niels Andersen måtte for at have haft et utilstadeligt forhold til præstefruen bøde med sit halve boslod, altså halvdelen af alt, hvad han ejede. Møllerne hørte på den tid til blandt de mest velhavende, så der har været tale om en anselig formue. Også en borger i Viborg, Peter Ostenfeldt, havde, mens han var skriver på Møgeltønderhus, været en kærkommen gæst hos provstefruen og blev idømt en bøde på 500 rdlr. eller det samme som værdien af ca. 45 stude. Det har været nogle dyre fornøjelser for de to galaner, men de slap da i hvert fald med livet i behold.

Ved hjælp af lensregnskabernes bødellister, vil der måske kunne fremdrages andre eksempler på brutal domfældelse efter Jyske Lov. Men vi springer frem til tiden efter den berømte feltherre Hans Schacks overtagelse af Møgeltønderhus, som ved grevskabets oprettelse 1676 bliver til Schackenborg. Birkets tingbog er bevaret tilbage til denne tid, og af den fremgår, at der i løbet af en femårig

periode fra 1669-74 på tinget blev fældet ikke mindre end fem dødsdomme, medens to personer blev dømt fredløse. Alle forbrydelserne fandt sted i Møgeltønder sogn, men nogle af dem ville i dag næppe have medført straf.

Delefoged Niels Olesen rejste 1669 anklage mod overinspektør Nicolai Tychs tjener Hans, fordi han under klammeri og slagsmål i en af Møgeltønders mange kroer havde stukket Hans Kleinsmed fra byen med en kniv. Kleinsmeden omtales som fordrunken og stridbar og tjener Hans var heller ikke af Vorherres bedste børn. Kleinsmeden var blevet stukket i maven, så tarmene flød ud, og selv om en bartsvær havde søgt at få dem på plads igen, døde han. Tjener Hans var klar over, at han kunne vente dødsstraf, og derfor flygtede han inden domsafsigelsen. For drabet dømtes han derfor efter lovens bogstav fredløs.

Året efter, i 1670, var der på ny en alvorlig sag på tinge. En tjenestekarl, Mathias Petersen fra Rørkær, havde den 21. april frastjålet Niels Hansen i Toghale 36 alen hør-garns- og blågarnslærred til en værdi af 8 mk. 33 ½ sk. Tyveriet blev imidlertid straks opklaret, og Mathias Petersen blev anbragt i fangehullet på Møgeltønderhus. Han fremstilledes allerede for birketinget den 27. april, og efter yderlige to fremstillinger den 4. og 11. maj, hvor han tilstod ran og tyveri, blev han den 18. maj af ransnævningene dømt »som en åbenbar tyv efter loven og recessen at lide under skarpretterens hånd for samme sin tyvagtige gerning, og at straffes med galgen, dog henstiller vi det allernådigst udi vor kristelige øvrigheds allernådigste vilje, hvis de hannem allernådigst ville benåde«. Om den benådning har fundet sted,

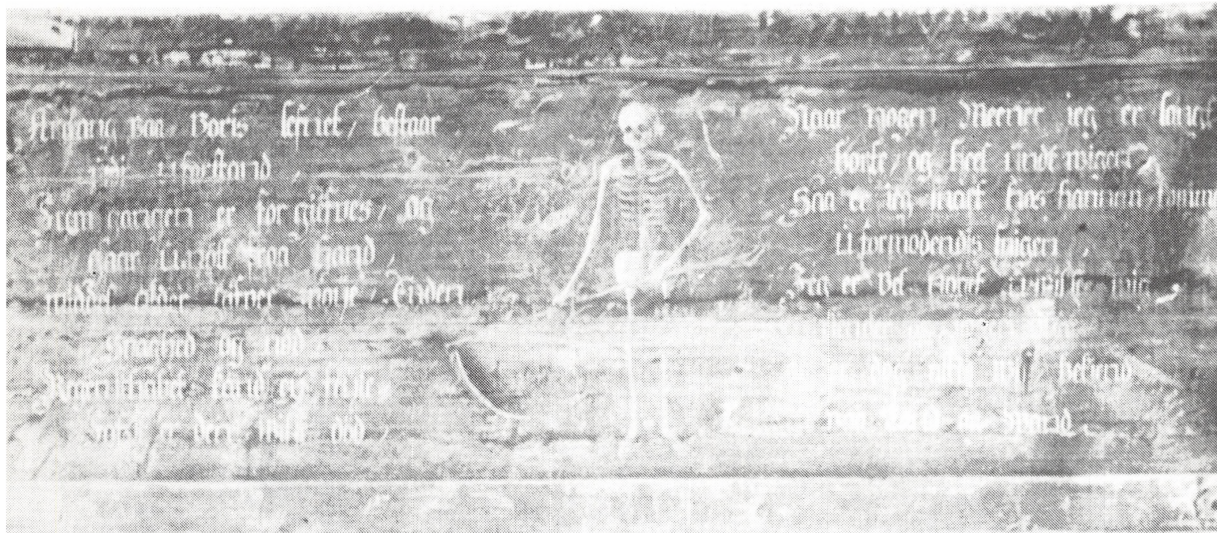
har ikke kunnet opklares. Samtlige godsregnskaber, hvor udgifterne ved eksekveringen af dommene skulle være indført, er på et tidligt tidspunkt gået tabt.

En ganske ejendommelig rettergang finder også sted det næstfølgende år 1672. Peter Gertsens 10-årige søn, Jens Petersen af Gallehus, blev ifølge skolebørns vidneudsagn på vejen hjem fra skole ved tingstedet slemt mishandlet af fodsvend Lytte Hansens 15-årige søn, Hans Lyttsen. Han blev maltrakteret i den grad ved stød og slag i siden og ved at få sat en knæben på hovedet, at han »tillukkede sine øjne« og døde. Også andre havde klaget over, at fodsvendens søn havde gjort deres børn fortræd ved slagsmål. Han burde derfor også have været dødsdømt, men på grund af hans unge alder blev dommen formildet til, at han skulle rømme af landet, dvs. af Danmarks og Norges riger, indtil øvrigheden ville benåde ham. Denne straf har vel ikke været så synderlig streng for knægten, idet han blot har kunnet søge over i et af de gottorpske nabosogne. Nogle andre skolebørn, som havde nøjedes med at løbe efter den dræbte, lille skoledreng, men dog ingen skade havde forvoldt ham, skulle »stande deres skoleret og enhver at straffes efter sin forseelse, som det sig bør«. Dette vil med andre ord nok sige, at de har stået til korporlig afstraffelse hos degnen eller dennes stedfortræder, skoleholderen.

Den mest tragiske af disse kriminalsager fra perioden vedrører en mand og en kvinde fra Toghale, som 1673 dødsdømtes for hor og fødsel i dølgsmål. Det drejer sig om fæstebonden Peter Jørgensen og hans tjenestepige Else Madsdatter. Peter Jørgensens hustru Maren var syg og havde i mange år været sengeliggende. Han

I Daler kirke findes stadig en ligbære, vistnok fra 1707, på hvis underside Thomas Maler i Tønder har malet vers på hver side af Døden med le. Fot. Johs. Timm, Tønder, i Historiske Samlinger, Aabenraa.

Versene illustrerer den livsholdning, som udsprang af bondens hårde liv og standssamfundet. I let moderniseret form lyder versene således:

*Begyndelsen på vort liv består af uforstand,
fremgangen er forgæves og går unyttet fra
hånden (dvs. tabt),
middel alder giver møje, enden svaghed og
nød,
regnskabet kan ej fejle, facit er den visse død.*

*Når nogen mener jeg (dvs. døden) er langt borte
og helt undsluppet,
så er jeg snart hos ham, kommer uventet snigen-
de,
jeg er vel noget uvis, mig kender ingen mand,
og er dog altid vis, kendt på land og vand.*

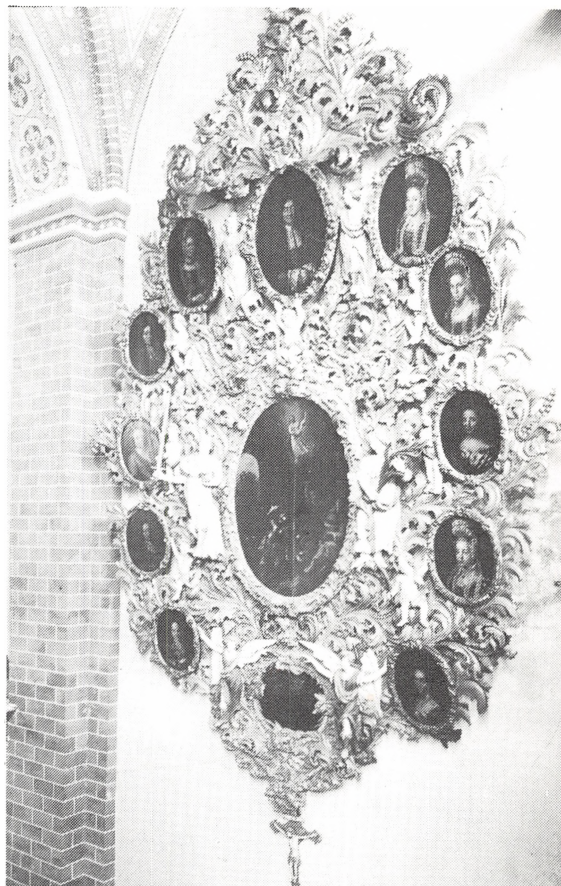
havde da trøstet sig med pigen, og forholdet havde fået følger. Da hun skulle føde, skete det i overværelse af nabokvinder, men barnet var imidlertid dødfødt, og Else havde sørget herover. Da det sjette bud imidlertid var overtrådt, og da Peter Jørgensen ved at anmelde fødslen til sin sognepræst har frygtet en alvorlig lejemålsbøde og den ydmygende straf at stå offentlig bod, førte han ved nattetid sammen med en anden mand barnelaget til Daler kirkegård, hvor de begravede det. Sagen kom imidlertid herskabet for øre, og delefoged Niels Olesen i Møgeltønder birk måtte rejse anklage mod Peter Jørgensen og Else Madsdatter. Hun anklages og dømmes på trods af vidneudsagn om

det modsatte for fødsel i dølgsmål og for i syv år at have levet i hor med husbonden. Han anklages for at have været medvidende om den irregulære fødsel og for at have foretaget den ureglementerede begravelse på Daler kirkegård. Endvidere tælles med i hans strafferegister, at han to gange tidligere var »befunden som jomfruskænder«. Ved dommen den 7. juli 1673 dømmes begge af birkefoged Peter Jensen og de otte nævninge til at miste deres hals, og halvdelen af Peter Jørgensens ejendom skulle tilfalde øvrigheden. Dette sidste har vel ikke været et helt uvæsentligt moment for rejsningen af anklagen. Medviderne skulle være henvist til øvrighedens nåde og unåde, men det henstilledes dog, at de

blev benådet. Også Peter Jørgensen og Else Madsdatter er sikkert blevet benådet, idet en Peter Jørgensen af Toghale dør den 30. marts 1693, 75 år gammel. Hans syge hustru døde 1674. Om Else Madsdatters senere skæbne vides ganske vist intet, men når Peter Jørgensen er sluppet for henrettelsen, må hun givet vis også være det, selv om hun var dømt at straffes på sin hals efter recessen, »som den sit foster med vilje haver ombragt«. I denne forbindelse kan iøvrigt nævnes, at i f.eks. Tønder blev dødfødte eller døde spædbørn ofte ikke anmeldt til kirkebogen, men ligene blev bragt til graveren, som uden formalia af nogen art begravede dem. Hverken i Møgeltønder eller i Daler havde man på den tid en graver.

Det varede ikke længe, før birketinget atter måtte tage stilling til spørgsmålet om liv og død. Det var i den tidligere nævnte Anders Nissen-sag, som allerede havde taget sin begyndelse i 1672. Anders Nissen var som anført birkeskriver, men havde ikke desto mindre sammen med broderen, Karsten Nissen, påtaget sig hvervet som bøndernes advokat og ordfører i en strid med herskabet om fortolkningen af bl. a. den kontrakt, der 1661 var indgået om hyren af Slotmarken og afløsningen af avlingshoveriet til Møgeltønderhus med de såkaldte tjenestepenge. Der skal ikke her gås i enkeltheder i denne vidtløftige sag, som jeg i 1942 har behandlet indgående i Sønderjyske Århøger, men der kan dog mindes om, at Møgeltønder-bønderne, 60 mand i alt, sommeren 1672 foretog et regulært bondetog til København for at forelægge deres klager for kongen over den magtfulde feltherre Hans Schack. Rejsen faldt dog uheldigt ud, idet størsteparten af bønderne blev arresteret og anbragt i Kastellet og kun løsladt mod at afgive højtidelige løfter om ikke i deres

Epitafium i Kristkirken i Tønder over kgl. kommissarius, amtsforvalter samt godsinspektør på Schackenborg, Nicolaus Tych (1633-96), og hans familie. Akantus-bladværket er føjet sammen til en vældig ramme omkring et ovalfelt i midten, flankeret af kvindefigurer. Omkring bladværket er familiens billeder indsat i ovale rammer, øverst Nicolaus Tych, der som godsinspektør spillede en væsentlig rolle i Anders Nissen-sagen. Fot. Tønder Museum.

livstid at ville klage over deres øvrighed. Anders og Karsten Nissen var allerede inden bøndernes mislykkede Københavns-rejse sammen med en tredje anfører blevet arresteret af overinspektør Nic. Tych under ret brutale former og anbragt i fangehullet på Møgeltønderhus, men også de blev løsladt efter at have underskrevet lignende lydighedserklæringer.

Anders Nissen kunne imidlertid ikke »stille sit urolige hoved«, som det hedder i en beretning, og for at foregribe en ny omfattende aktion fra hans side, lod herskabet ham og de øvrige anførere stævne for Møgeltønder birketing. Processen her begyndte den 26. august 1674 med birke-dommer i Ballum, Anders Thomsen, som sættestemmer og med Johan Borchfeldt som feltherrens anklager. Anklagen lød på »stempling, samling og rebellion«, og feltherren fik den dom, han ønskede. Den faldt allerede den 2. september, og de to brødre, Anders og Karsten Nissen, dømtes til at have deres hals og hånd forbrudt samt til at miste deres fæstegårde. Også andre af bønderne fradømtes deres gårde og bestillinger. Hans Schack lod dog også denne gang nåde gå for ret og benådede de to brødre, Anders dog under meget dramatiske omstændigheder. Efter i syv uger at have siddet i bolt og jern i tyvehullet på Schackenborg blev han ført til retterstedet, hvor alle anstalter til halshugning var forberedt, og hvor han så, da bødlen skulle til at udføre sit beskidte hverv, i sidste øjeblik fik livet skænket, mod at han afgav en edelig erklæring om, at han ville forlade kongens riger og lande – Slesvig og Holsten indbefattet – og aldrig vende tilbage. Skulle han alligevel indfinde sig igen, skulles dødsdommen fuldbyrdes.

Da feltherren var død den 27. februar 1676, tog Anders Nissen ophold i det gottorpske Aventoft, hvorfra han i klart vejr kunne se sit gamle hjem på Kannikhus. Her havde han foreløbig et fristed, og her lykkedes det ham at få sagen rejst på ny ved Møgeltønder birketing og det endda ved birkedommer Peter Jensens hjælp. Denne måtte derfor igen vige sit sæde til fordel for sandemand Anders Lauridsen. Men det blev dog en af kongen særlig nedsat kommission og i sidste instans Højesteret, der kom til at fælde den endelige dom 1678, hvori dødsdommen

over Anders Nissen ganske vist annulleredes, men han forvistes dog fra det nu nyligt oprettede grevskab Schackenborg. Han tog så igen ophold i Aventoft, og endnu i nogle år søgte han at få sagen genoptaget og dommen ændret.

Denne sag vidner mere end nogen anden om, at det var herskabet og dets magtfulde overinspektør, som havde den helt afgørende indflydelse på, hvorledes birketinget skulle forvaltes. Men alle sagerne er vidnesbyrd om, at der ingen blødsødenhed var i Jyske Lov og Christian IV's reces. Man får imidlertid også et indtryk af, at herskabet i almindelige kriminelle sager, så vidt det stod i dets magt, lod nåde gå for ret. Sluttelig kan vel peges på, at næppe i noget andet birk og ej heller i noget andet sogn er der blevet idømt så mange strenge straffe, som det skete i Møgeltønder i det kort spand år fra 1669-74.

Henvisninger

Artiklen er et omskrevet uddrag af et foredrag om retstilstande i Vestslesvig i 1600- og 1700-årene. Af trykte kilder kan henvises til mine afhandlinger i Sønderjyske Årbøger: Møgeltønder Len 1536-1660, 1943, s. 50-110, og Herremand og bonde i Vestslevig i 1660'erne, 1942, s. 58-109. Se de udførlige kildehenvisninger her. Se endvidere Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869, s. 175. Af utrykte kilder er anvendt tingbøgerne fra Møgeltønder birk, jordebøger i Schackenborg godsarkiv og Møgeltønder kirkebog.

To fisse mænd fra Syd- og Sønderjylland

Af SVEND NIELSEN

Det ligger dybt i den menneskelige natur, at man gerne vil markere højdepunkterne i tilværelsen. Det gælder både begivenheder knyttet til livets højtider og årets gang. Da landbruget har spillet en afgørende rolle, har det været en udbredt skik at markere afslutningen på vigtige arbejder, især høsten. I forbindelse med afslutningen af mejningen og ved hjemkøringen af det sidste læs er der undertiden anvendt udklædte neg. Hvis en landmand var langsommere end sine naboer med at få høsten overstået, kunne han risikere, at der en morgen stod et udklædt neg på hans mark for at »bistå« med arbejdets afslutning. Om disse hånedukker, høsthjælpere – eller fisse mænd som de ofte kaldes i Sønderjylland – fortæller museumsinspektør Svend Nielsen. Han er leder af Landbrugsmuseet på Gl. Estrup, hvor de to eneste fisse mænd i offentlig eje findes.

I samlingerne på Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup findes to legemsstore dukker, men de er for tiden på magasin, da de ikke passer ind i de øjeblikkelige udstillinger. Når de engang bliver udstillet, vil de fleste besøgende nok tro, at der er tale om fugleskræmsler, men det er slet ikke tilfældet. Dukkerne er nemlig »Fisse-mænd«, og de er således håndgribelige udslag af en gammel høstskik, som nu er praktisk talt forsvundet, og de er formentlig de eneste bevarede fisse mænd.

Den ene fissemand (fig. 1.) består af et fladt træskelet, der danner krop og hals med hoved, udstrakte arme og et par vidt skrævende ben. Over skelettet er trukket noget gammelt arbejdstøj. Figuren blev i 1977 anbragt i noget uhøstet korn hos en landmand i Grisbæk (Vejrup sogn), der var kommet bagefter med høstarbejdet.

Fig. 1. Fissemand der 1977 blev opstillet i en uhøstet kornmark i Grisbæk nord for Bramming. Mus. nr. 1.4261. Fot. SN Dansk Landbrugsmuseum.

Den anden fissemand, »Jakob«, (fig. 2.) er leddeløs, da den ikke har noget skelet, men blot består af noget gammelt tøj udstoppet med halm. I en af lommerne havde figuren en brændevinsflaske, og desuden var den forsynet med et brev, hvori den tilbød sin hjælp i høsten. I brevet kalder Jakob sig høstkarl, men den almindelige betegnelse på egnen var fissemand. Dukken blev 1981 anbragt i en uhøstet kornmark i Øster Lindet.

Disse to figurer er på mange måder – omend ikke i alle detaljer – typiske repræsentanter for den gamle høsthjælperkik, der kendes fra forskellige egne i Jylland, men som er praktisk talt ukendt i resten af landet. Skikkens udbredelse fremgår af udbredelseskortet s. 248, og det ses tydeligt, at der er tale om to hovedområder, et sydligt område i Sønderjylland med tilgrænsende dele af Nørrejylland og et nordligt område i og omkring Salling. Skikken går ud på, at man på en gård, hvor man er færdig med at meje kornet, fremstiller en dukke, som i nattens mulm og mørke anbringes hos en nabo, der endnu ikke er færdig, og som derfor øjensynligt har behov for hjælp. Når han bliver færdig, kan dukken – og dermed skammen – sendes videre til en anden, som ikke er færdig, og kun den, der bliver allersidst færdig, kan ikke slippe af med den uvelkomne hjælper – eller hjælpere, hvis flere dukker var endt hos ham.

Høsthjælperfiguren blev normalt anbragt i et stykke uhøstet korn og helst nær en befærdet vej, så flest muligt blev gjort opmærksom på, hvem der var bagefter. I nogle egne i Nørrejylland var det dog ikke ualmindeligt, at hjælperen blev anbragt hjemme på gården, så den næste morgen

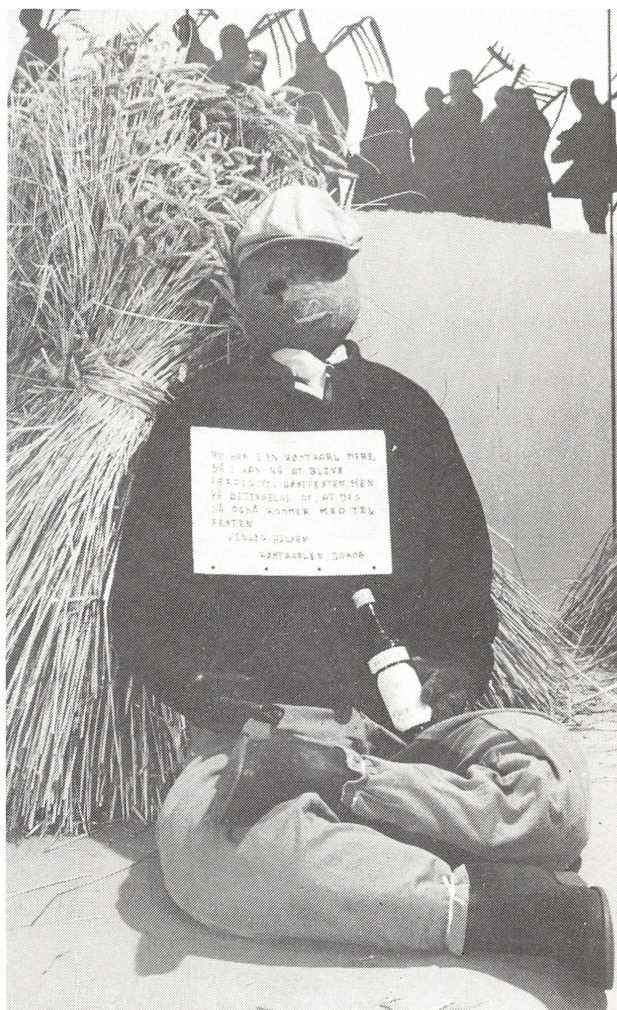

Fig. 2. Fissemanden Jakob, der 1981 blev anbragt i en uhøstet kornmark ved et vejkryds mellem to gårde i Øster Lindet. På det tidspunkt var det ikke længere almindeligt at bruge fisse-mænd undtagen på disse to nabogårde, hvor familierne kom meget sammen, og hvor de unge benyttede enhver lejlighed til at smådrille hver-andre. Figuren, mus. nr. 1.4897, er fotograferet i Museets udstilling. Fot. ABH Dansk Landbrugs-museum.

